

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Akadska godina: 2014./ 2015.

E-mail: istefan2@ffzg.hr

**Ivo Štefan**

**Sjećanja na životne uvjete i krijumčarske prakse u Rijeci i Sušaku  
neposredno nakon Drugog svjetskog rata**

Diplomski rad

Mentorica: dr. sc. Tihana Rubić

## **Sadržaj**

Uvod	2
Rijeka od druge polovice 19. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata	6
Metodologija istraživanja	11
Teorijski okvir	13
Istraživačka pitanja i ciljevi rada	17
Istraživanje	19
Zaključak	31
Popis literature	34
Popis izvora	37

## 1. Uvod

Kako naslov ovoga diplomskog rada sugerira, predmet istraživanja su krijumčarske prakse u poslijeratnoj svakodnevnicu Sušaka i Rijeke. Razdoblje koje sam uzeo u obzir jest vrijeme neposredno nakon završetka Drugog svjetskog rata, poslijeratne godine. S tim su se razdobljem u istraživanju najupečatljivije povezivala pojedinačna sjećanja mojih sugovornika na krijumčarske prakse pa su u tom smislu sadržaji (građa) u okviru samog procesa istraživanja, u konačnici uže definirali vremenski okvir temi krijumčarenja u ovom radu. S obzirom na složene političke i ekonomske okolnosti između podijeljenog i graničnog područja nakon Drugog svjetskog rata, na zemljopisnom području Rijeke i Sušaka (o čemu ću detaljnije pisati u narednim poglavljima), alternativne ekonomske djelatnosti, tako i krijumčarenje, u svakodnevnom su životu, uslijed teških materijalnih poslijeratnih prilika, zauzimale važnu ulogu za pojedinca i zajednicu.

Ovu temu smatram etnološki i kulturnoantropološki vrlo relevantnom. U narednim poglavljima ukazujem na značaj bavljenja temom, premda o njoj nemamo puno napisanog u okviru domaće etnološke i kulturnoantropološke produkcije radova. Uvid u strukturu krijumčarskih procesa i načina na koje su se odvijali, omogućuju nam uvid u mikro i kapilarne razine društva na kojima su se prakse odvijale i iz kojih su izrastale, a tako onda slojevitije i cjelovitije možemo sagledati i „opću“, makroekonomsku i sociokulturnu, sliku istraživanoga razdoblja i zemljopisnoga područja (ondašnjega sjevernoga hrvatskog priobalja, napose grada Rijeke). Naime, kada se podaci iz svakodnevnice uspiju dovesti u vezu s određenim povijesnim i teorijskim podacima, tada razumijevanje određenog načina života postaje olakšano i jasnije, slojevitije, a u isto vrijeme ono dobiva na značaju postajući relevantnim za daljnju istraživačku i znanstvenu praksu.

Povijesne okolnosti „žive“ na svoj način: osim u povijesnim dokumentima, one postoje i u sjećanjima pojedinaca i zajednice. Kvalitativni podaci i narativni izvori o krijumčarskim praksama, kao i sjećanjima na te prakse (koje su pojedinci sami prakticirali ili su im bili svjedocima/suvremenicima) imaju potencijal objasniti život pripadnika neke zajednice unutar određenog povijesnog, političkog i ekonomskog konteksta, s naglaskom na onim iskustvima koja su „nepisana“, „nevidljiva“, „skrivena“, odnosno, nisu dio legalnih, formalnih sustava. Pokazuje se ovim istraživanjem da nisu bila dijelom tih sustava, ali su funkcionirala u vidu „javne tajne“,

na neformalnoj, „skrivenoj“ razini. Bila su općepoznata stanovnicima područja današnjega grada Rijeke.

Oslanjajem na etnografske i mikropovijesne istraživačke metode, ovaj ću rad pokušati organizirati oko predočavanja napose pojedinačnog (ali i zajednice) iskustva poslijeratnog ekonomskoga *preživljavanja*. Etnologinja Dunja Rihtman-Auguštin, u knjizi *Etnologija naše svakodnevnice*, značaj istraživačkog pristupa koji kao jedinicu analize uzima pojedinca, ocjenjuje na slijedeći način: „(s)usret s konkretnim ljudima, s njihovim željama i potrebama, s njihovim vrednotama, s njihovim krizama i sukobima i napokon s njihovim stvaralaštvom jedini je valjani test teorije.“ (1988:38). Istraživačke metode korištene u ovom istraživanju su kvalitativne, a sežu od analize medijskih sadržaja, proučavanja povijesne i teorijske literature do prikupljanja podataka usmenim putem - intervjuiranjem i neformalnim razgovorima.

U radu govorim kako o pojedinačnom, tako i o kolektivnom, sjećanju. Ovo drugo ima zanimljivu karakteristiku: kontrolu pamćenja koja uvjetuje današnju hijerarhiju moći (Connerton 2004:5-6). Također, riječ je o društvenim procesima „koje pisana povijest ne bilježi i ne analizira“ (Rihtman-Auguštin 1988: 13), a krijumčarenje spada u tu kategoriju. Ovdje možemo spomenuti srodan istraživački pristup povjesničara Carla Ginzburga koji je tako istražio život i vjerovanja talijanskog heretika Menocchia, iz mjesta Montereale Valcellina u Italiji, i time izvršio veliki utjecaj u smislu promicanja mikropovijesne istraživačke metode. Ista je usredotočena na proučavanje povijesti „odozdo“, odnosno od proučavanja povijesnih okolnosti i činjenica na razini lokalnog i individualnog. (Ginzburg 1989)

Pišem o razdoblju koje je kod velikog broja mojih sugovornika, stanovnika ovoga zemljopisnoga područja, prizivalo u sjećanje glad i neimaštinu. Krijumčarenje, *švercanje*, *trapulanje*, kako kazivači nazivaju učestalu praksu snabdijevanja i preživljavanja u poslijeratnim godinama, bilo je jedno od glavnih privrednih, premda neformalnih, oblika razmjene i robno-novčane transakcije među stanovništvom. O tomu doznajem iz literature i povijesnih dokumenata, ali i iz narativnih izvora.

Upravo je nedostatak osnovnih prehrambenih i drugih namirnica poput šećera, soli, riže, kave, voća i raznih tkanina, izazvao pojačano kretanje seljačkog stanovništva u gradove, ali i gradskog stanovništva prema seoskim krajevima, poput primjerice odlazaka na sajmišta. Neovisno o podrijetlu, stanovništvo je, ukoliko želi dobiti pristup određenim dobrima, moralo poduzeti neformalne i zakonom nedozvoljene mjere razmjene i (pre)prodaje dobara –

„neformalna ekonomija“ (Rubić 2013:69–70). Riječ je o „obavljanju legalnih djelatnosti na ilegalan način, što podrazumijeva neizmirivanje obaveza prema državi“ (Milosavljević 2010: 93). Ipak, dostupnost određenim dobrima nije uvijek tada postojala, pa je stanovništvo u velikom broju i vrlo često pribjegavalo alternativnim rješenjima privrede jer na drukčiji način (legalnim putem) nisu mogli do određenih dobara doći. Osude od ondašnjih institucija vlasti (kao npr. Kotarskog Narodnog suda na Sušaku koji je trgovce kažnjavao novčanim kaznama i prisilnim radom) su se posebice odnosile na ondašnje obrtnike, privatnike, prema čijem je poslovanju bila posvećena pojačana kontrola na kotarskoj razini, a o čemu doznajemo iz dva naslova iz dnevnih tiskovina neposredno nakon Drugog svjetskog rata (o čemu šire pišem u narednim poglavljima), a vezano uz to jedan moj kazivač govori slijedeće:

„Ondašnja vlast je tolerirala početkom da budu ti privatnici i onda na taj način ih je počela eliminirati, jer su smatrali da je to kapitalistički sistem, da je to izrabljivanje radnika itd., sve te političke fame i onda su (...) recimo jedan limar, ili jedan bravar, ili ne znam koji, jedan stolar (...) htjeli da to eliminiraju, znaš. Jer bilo je vrsnih stolara i vrsnih limara i svega toga. To su bile već ideološke namjere, a zapravo je bitno bilo da se preživi.“

U uvodnom dijelu rada donosim pregled političkog i ekonomskog konteksta promatranog zemljopisnog područja i razdoblja te povijesnu pozadinu unutar koje temu krijumčarenja pozicioniram. Poznavanje povijesnoga konteksta ključno je kako bi se prepoznao formalni okvir unutar kojeg su se neformalne strategije odvijale. Povijesni okvir važan nam je i u analizi i interpretaciji „mjesta sjećanja“, u smislu kako to tumači francuski povjesničar Pierre Nora. Kolektivna sjećanja i „mjesta sjećanja“ su „(...) ponajprije ostaci, ultimativni oblik u kojem preživljava komemorativna svijest u povijesti koja sjećanje treba jer ga se odrekla.“ (Nora 2007:143). Iskustva pojedinaca i samo njihovo znanje o postojanju krijumčarskih praksi i njihovim (ekonomskim, društvenim,...) funkcijama, služi nam u tom smislu kao svojevrsan mehanizam dekonstrukcije „službene“ povijesti ili sadržaja povijesnih zapisa..

U svezi strukture mojih sugovornika, istraživanje je bilo usredotočeno na krijumčarske prakse koje su se odvijale na relaciji Sušaka i Rijeke, a sugovornici i fokusna skupina su bile osobe starije generacije. Ispitani kazivači su u razdoblju o kojemu govore bili vrlo mlade osobe, adolescentske dobi, te su uz starije članove obitelji te ostale sugrađane, na razne načine svjedočili

krijumčarenju, ili pak u njemu direktnije sudjelovali u razdoblju o kojemu pišem i kojeg istražujem. Prema njihovim riječima, krijumčarenjem su se općenito bavili djeca i mladež, ali i osobe srednje i starije dobi. Jedan od kazivača je objasnio kako su se često, radi slabije provjere na granici, slala upravo djeca na zadatke razmjene namirnica i da je upravo i on sam, tada kao dijete, sudjelovao u takvim aktivnostima. Slabija granična kontrola djece bila je izazvana ondašnjim velikim protokom ljudi, tako da se, prema sjećanju mojih sugovornika, uglavnom ne bi stiglo pretražiti *baš svakoga* prolaznika.

Iz jednog intervjua s kazivačima tijekom prve godine diplomskog studija etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, u sklopu istraživanja koje je svaki student trebao, kao seminarski zadatak, provesti za kolegij „Antropologija društvenog sjećanja“, voditeljice dr. sc. Nevene Škrbić Alempijević, pokušao sam se dublje posvetiti ovoj temi i doprinijeti njezinom poznavanju na što bolji način. Tako se javila i moja želja za detaljnijim istraživanjem teme krijumčarenja u okviru diplomskoga rada čije sam mentorstvo potom povjerio dr. sc. Tihani Rubić koja se u okviru svojega doktorskoga rada bavila strategijama preživljavanja i neformalnom ekonomijom u Hrvatskoj, za vremensko razdoblje od 1990-tih godina do danas. Iz „privatne“ sfere poznavanja teme, pokušao sam temu prevesti u studentski rad i istraživački projekt u okviru studiranja na studiju etnologije i kulturne antropologije, te ju na taj način pomnije obraditi. Naime, prepričavanje događaja u okviru obiteljskoga kruga, o načinima snalaženja u doba poraća, nakon Drugog svjetskog rata, bila je česta praksa kod starijih članova moje, i raznih drugih, meni znanih, obitelji. O „švercanju“ se često govorilo i neke se događaje prepričavalo. Djedovi i bake te bi događaje prepričavali unucima. Iz tog je dijela „obiteljskog folklora“ nastala i moja ideja dubljeg zadiranja u temu krijumčarenja. Pokazalo se da je kroz obiteljska okupljanja, naracije i usmeno prenošenje sjećanja krijumčarenje postalo djelom *obiteljskog sjećanja* i iskustava, u sadašnjosti. Drugim riječima, znanje o stvarima i događajima iz prošlosti opstajalo je kroz naraciju koja se događa u sadašnjosti.

## **2. Rijeka od druge polovice 19. stoljeća do početka Drugog svjetskog rata**

U istraživanje sam krenuo od teze da je (poslije)ratna ekonomska situacija u znatnoj mjeri utjecala na privredu tadašnjeg lokalnog stanovništva. Želio sam ispitati raspon, strukturu i ulogu

neformalnih ekonomskih aktivnosti u svakodnevnom životu pojedinaca, a temeljem njihovih kazivanja i sjećanja na to razdoblje. Organizirana pomoć stanovništvu u vidu različitih vrsta namirnica (uglavnom hrane i odjevnih predmeta) koja je stizala u paketima iz UNRRA-e<sup>I</sup>, nije bila dovoljna za potpunu opskrbu stanovništva, tako da je crno tržište namirnicama, uglavnom nabavljenih iz Zone B, imalo veliku važnost (Dukovski 2011:138)<sup>II</sup>.

Prema povjesničarki umjetnosti, Jasenki Gudelj, gospodarski procvat Rijeka doživljava u ranom razdoblju tehničkog i industrijskog napretka koji se proteže do konačne dvadesetostoljetne modernizacije grada (Gudelj 2010:46). U razdoblju kozmopolitske Rijeke, kada se „u svega četrdesetak godina (...) grad na Rječini iz nevažnog naselja u dnu Kvarnera pretvorio u petu luku Mediterana i desetu luku Europe naglašeno kozmopolitskog duha, s brojnim etničkim, vjerskim, jezičnim i socijalnim grupacijama koje se bez zadržki miješaju“ (ibid.), za vlast nad Rijekom, njezinim trgovačkim i gospodarskim potencijalima, borili su se Mađari, Hrvati i Talijani (ibid.). Grad je taj procvat dugovao prije svega povoljnom geostrateškom i političkom položaju – slovio je izabranom lukom mađarskog političkog plana izlaska na more (ibid.). To je omogućilo i potaknulo urbanističke zahvate i arhitektonska gradska rješenja koja su bitno utjecala na daljnji razvoj njegove modernizacije i sveukupne privrede (Glavočić et. al. 1998; Glavočić 2002). To je razdoblje druge polovice 19. stoljeća, obilježeno građanskom revolucijom iz 1848. godine i borbama između Banske Hrvatske i Mađarske oko vladavine gradom koje su završile neposrednom upravom Mađarskih vlasti. Riječ je o tzv. „riječkoj krpici“ – „u hrvatskoj historiografiji i pravu, nazivu za umetak kojim je na bečkom dvoru promijenjen izvorni članak 66. Hrvatsko-ugarske nagodbe, (...) predstavlja završetak višegodišnjih prijevora u pregovorima između Hrvatske i Ugarske, kojoj je Rijeka trebala poslužiti kao izlaz na more i važna trgovinsko-prometna luka. Kako pregovori nisu uspjeli, dogovoreno je da Rijeka ostane *corpus separatum*, ali je u postupku sankcioniranja Nagodbe bečki dvor promijenio hrvatski izvornik i na nj priljepio novi članak 66., prema kojemu je proglašeno da grad, luka i kotar riječki čine “posebno s ugarskom krunom pridruženo tijelo”<sup>III</sup>. Početkom 1848. godine počinju prijevori oko vlasti nad gradom. Naime, nadahnute nacionalnim duhom, vlasti Kraljevine

---

<sup>I</sup> UNRRA (engl. *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) bila je međunarodna organizacija za pomoć građanima ratom pogođenih zemalja nakon Drugog svjetskog rata. Uglavnom rukovođena od strane SAD-a, iako su iza nje kao predstavnice stajale još 44 zemlje. (preuzeto s: [http://en.wikipedia.org/wiki/United\\_Nations\\_Relief\\_and\\_Rehabilitation\\_Administration](http://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Relief_and_Rehabilitation_Administration), 11.1.2013.)

<sup>II</sup> Dukovski u svojoj knjizi iznosi zanimljiv i konkretan podatak o uhićenju 123 krijumčara na relaciji dviju Zona pri kraju 1945. godine, a radilo se uglavnom o duhanu, šećeru, kavi, soli, ulju, alkoholu, mesu i drugim namirnicama (2011:138)

<sup>III</sup> Preuzeto s: <http://proleksis.lzmk.hr/43980/> (pristup: 20. 1. 2015.)

Hrvatske i Slavonije usprotivile su se novom zakonskom prijedlogu ugarskih vlasti prema kojem bi isti prejudicirao staru raspodjelu teritorija za vrijeme austrijske monarhije (usp. Kobler 1978: 123). Taj je povijesni trenutak na proizvoljan način ubrzao proces urbanizacije i sveukupne modernizacije gradske infrastrukture.

Povjesničarka umjetnosti Jasenka Gudelj, u recenziji knjige „Kozmopolitski grad: Rijeka i njezina obala u doba Dvojne Monarhije /1870. – 1914./“ (tal. *Una città cosmopolita: Fiume e il suo fronte-mare nell'età dualistica (1870-1914)*) talijanskog arhitekta i povjesničara Guida Zucconija, dočarava tadašnju društvenu klimu pišući:

„Zucconi analizira i gradsko stanovništvo u doba velikih mijena, gdje se Rijeka pokazuje kao mjesto kontakta različitih skupina, čiji mozaik čine jezično, vjerski, etnički, ali i po državljanstvu različiti pojedinci. Sve su skupine na gradskome prostoru izmiješane, a jezici se koriste ovisno o situaciji, no etnička pripadnost donekle definira aktivnosti: Mađari upravljaju lukom i željeznicama, Nijemci (Austrijanci) su u vojsci, upravi i industriji, Talijani se bave aktivnostima vezanim uz pomorstvo, građevinarstvo i trgovinu, a ovom se posljednjom bave i Židovi, Grci i Srbi. Gradski Hrvati bit će prisutni u svim sferama života, dok su oni ruralne provenijencije mahom zaposleni kao niži radnici i poslužitelji.“ (Gudelj 2010:46)

Doista, kao što će se kasnije u radu pokazati, uglavnom se krijumčarilo na „talijansko – hrvatskoj relaciji“, pa stoga i ne čudi takva podjela djelatnosti koja je svoj modificirani oblik i nastavak zadobila tijekom Drugog svjetskog rata i u poraću. Nadalje, kraj Hobsbawmovog „dugog 19. stoljeća“<sup>IV</sup>, odnosno početak Prvog svjetskog rata, a kasnije i raspad Austro-Ugarske monarhije, možemo smatrati svojevrsnim *prekretnicama* u razvoju i napretku grada. Kozmopolitski duh Rijeke polako se počinje gubiti s nastupom oštrijih političkih zahvata između dvaju svjetskih ratova. Dovoljno je samo napomenuti intenzivne i kaotične promjene koje su uslijedile u obliku neposredne talijanske okupacije, D'Annunzijevo vojnog zauzeća grada pred odlukom Mirovne konferencije u Parizu, rušenja istog od strane autonomaških snaga, kratkim

---

<sup>IV</sup> Britanski marksistički povjesničar Eric Hobsbawm u svojim djelima „Doba revolucije: Europa 1789-1848“, „Doba kapitala: 1848-1875“ i „Doba imperija: 1875-1914“ definira koncept „dugog 19. stoljeća“ kao razdoblje koje počinje 1789. godine s Francuskom revolucijom, a završava 1914. s početkom Prvog svjetskog rata. Od tog trenutka, smatra Hobsbawm, gubi se ujednačen raspored moći nacionalnih sila koji je u tom dugom razdoblju karakterizirao političku i društvenu mapu Europe.



postojanjem Slobodne Države Rijeke (*Stato Libero di Fiume*), sve do konačne aneksije Italiji<sup>V</sup> i uključivanja Rijeke u administrativni i pravni sustav Italije kao Kvarnerske pokrajine 22. veljače 1924. godine nakon potpisivanja Rimskih ugovora između Kraljevine Italije i Kraljevine SHS (Dukovski 2011:32–37). S obzirom da Rijeka postaje dijelom Kraljevine Italije, Sušak također postaje gradom Kraljevine SHS u administrativno-pravnom smislu, a granica koja je geografski razdvajala ova dva (dijela) grada postaje službenom. Tijekom razdoblja koje je uslijedilo nakon takve razdiobe uglavnom je dominirala fašistička ideologija (ibid. 45) koja je pred Drugi svjetski rat doživljavala svoj puni procvat i raznim mehanizmima vladavine utjecala na svakodnevnicu lokalnog stanovništva (ibid.) Uz asimilaciju tamošnjeg stanovništva, na snazi je bila izrazita fašizacija društva i dotjerivanje fašističke korporativne države (ibid.). Taj se utjecaj vršio kroz sve moguće sfere društvenog i javnog života: kroz političke, gospodarske, kulturne i obrazovne sustave. U politici se to prije svega manifestiralo gušenjem oporbe i parlamentarnog sustava, te uspostavljanjem totalitarne države, dok su se u gospodarstvu i kulturi takve promjene manifestirale zakonskim izmjenama i različitim oblicima društvene propagande (ibid.) U takvoj su klimi lako „pojedinci ostvarivali vlastite interese“, što je doprinijelo propadanju riječkog gospodarstva, gradske infrastrukture, ali i smanjenju broja stanovništva u gradu, s obzirom da je stanovništvo u velikom broju tada bilo mobilizirano i na bojištima<sup>VI</sup> (ibid.).

Kulturna diktatura (nametanje talijanskog jezika kao službenog u pokrajinama gdje se nije govorio, zatvaranje hrvatskih škola i drugih hrvatskih kulturnih institucija) (ibid. 44), potaknula je ne samo Antifašistički pokret koji se razvio u Drugom svjetskom ratu, već i masovne egzile građana koji se nisu uklapali u postojeći društveno-politički okvir (ibid. 132-135). Uz to, nezaposlenost je tada dosegla široke razmjere, pogotovo u tadašnjim perifernim područjima Kraljevine Italije – u Istri i Rijeci (ibid. 55). Po završetku Drugog svjetskog rata, prometna, komunalna i industrijska infrastruktura bila je uništena (nerijetko i namjerno, od strane njemačkih snaga (Giron, Strčić 1995:56–61). Sva su se ratna oštećenja potom počinjala osjećati na svim razinama života, a u takvom poratnom kontekstu načini preživljavanja postajali bi posebno poželjnim umijećem (ibid).

---

<sup>V</sup> O tome piše i Ferdo Čulinović u svojoj knjizi „Riječka država: od Londonskog pakta, Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji“

<sup>VI</sup> O tome piše još i Vinko Antić u svojoj knjizi „Sušak-Rijeka i okolica u Narodnoodlobodilačkoj borbi“.

Stanovništvo Rijeke i okolice trpjelo je u razdoblju poraća brojne probleme: „visoka stopa mortaliteta, nizak stupanj higijenskih i zdravstvenih uvjeta te tuberkuloza“ (Dukovski 2011:56–57). „Sve to je potaknulo interes gradskih vlasti prema stvaranju povoljnije i sigurnije sanitarne platforme na kojoj će biti moguće izgraditi moderno urbano društvo“ (Alebić 2010:331).<sup>VII</sup> „U posebno problematičnu kategoriju spadale su plućne bolesti kod novorođenčadi (stopa smrtnosti od 11,4 %) i tuberkuloza koja je predstavljala novu opasnost netom nakon što se stanovništvo uspjelo oduprijeti opasnosti tifusa koja joj je prethodila“ (ibid.). Osim toga, u ruralnim krajevima, pogotovo u Istri, „česta je bila pojava „profesionalnih“ bolesti, poput ankilostomioze (rudarske gliste), dizenterije, kolere, antrakoze, upale bronhija i pluća, emfizema i drugih koje su se nadovezivale na ostale životne sustave i tako stvorile zahtjev za konkretnim akcijama u okviru zdravstvene organizacije“ (Dukovski 2011:57).

Posljedično, takvi su događaji „izazivali različite reperkusije na određene sfere življene svakodnevnice toga vremena i razdoblja nakon Drugog svjetskog rata posebno. Na primjer, to je bio poziv prema potrebi i nuždi unapređenja komunalne infrastrukture, poboljšanja zdravstvene i higijenske zaštite i edukacije, kontroli higijene javnih i privatnih prostora, vodovodnog sustava i hrane“ (Alebić 2010:332–333). Međutim, s obzirom na izrazito nesigurne socijalne i materijalne prilike, na poslijeratne poremećene socijalne odnose, na stalna politička previranja i sl., Rijeka i njezina šira okolica postajale su plodnim tlom ne toliko za razvoj sustavnih i planski organiziranih, formalnih tipova ekonomije, već onih skrivenih (alternativnih). To su bila: organizirana razbojništva i krijumčarenja. O tomu doznajemo iz povijesne literature i zapisa. Stvarane su mreže tržišno koruptivnih odnosa koje su uključivale različite socijalne slojeve, a mišljenje stanovništva po tom pitanju bilo je podijeljeno u smislu „straha od osvete i (...) prešutne lojalnosti prema obiteljima razbojnika i suseljanima“ (Dukovski 2011:58), dok se svaka vlast trudila ispolitizirati odnos prema takvim pojavama (ibid. 57–59).

Krijumčarilo se različitim dobrima, a ulogu krijumčara preuzimali su ljudi iz različitih slojeva pučanstva (ibid.). To se posebno odnosilo na marginalne skupine i siromašnije dijelove stanovništva tadašnjih ruralnih i urbanih sredina, skupine koje sam i imao u fokusu vlastitog

---

<sup>VII</sup> Tako je potkraj 19. stoljeća osnovana Gradska sanitarna komisija s ciljem analize, kontrole i poboljšanja zdravstvenih i higijenskih uvjeta u gradu. Tadašnji njen prvi predsjednik, dr. Antonio Grossich u inauguralnom govoru ukazao je na problem visoke stope smrtnosti koja je iznosila 28 %, a dr. Giovanni Benzan je 1900. godine na temelju mjesečnih liječničkih izvješća i cenzusa (38139 stanovnika) iznio podatak o 25,9 % smrtnosti u gradu (2010:331)

istraživanja. Povodom završetka Drugog svjetskog rata i podjele vojnih i upravnih jedinica u Istri i Slovenskom primorju, riječko je područje pripalo Zoni B<sup>VIII</sup>, u kojoj je upravu obnašala Vojna uprava Jugoslavenske armije (VUJA) (ibid. 127–131).

Neriješeni državnopravni status Rijeke, diplomatske borbe, neriješeni nacionalni problemi i promjena društveno-političkog poretka, bili su glavnim uzrocima posljedičnih migracija i ostaju zapamćene traumatičnim iskustvom za „malog čovjeka“ onog doba (Dukovski 2011:132–133). Rijeka i Sušak spajaju se u jedan grad tek 1947. godine nakon potpisivanja Ugovora o miru s Italijom, a povodom toga Rijeka je postala dijelom Narodne Republike Hrvatske u sklopu Federativne Narodne Republike Jugoslavije (usp. ibid.).

### 3. Metodologija istraživanja

U svojem kvalitativnom istraživanju koje sam proveo na temu krijumčarenja, imao sam četvero kazivača koji su govorili o svojim sjećanjima na spomenuto razdoblje. Kazivači se dobro sjećaju tog *prijelaznog* razdoblja, karakteriziranog masovnim iseljavanjem, poglavito talijanskog, ali i hrvatskog, stanovništva, obilježenog teškim životnim uvjetima. O tome ću pisati u nastavku rada stavljajući naglasak na njihova sjećanja, zapažanja i neposredno iskustvo.

Već u uvodu rada spomenuta je potencijalna važnost koju ova saznanja o krijumčarskim praksama imaju kada je u pitanju ideja da se slojevito i kompleksno upozna društveni, politički i ekonomski kontekst nekog istraživaniog zemljopisnoga područja. Etnografskim sam pristupom dolazio do odgovora na istraživačka pitanja koja su vezana uz pojedince i njihova osobna iskustva. Međutim, etnografski mi je pristup poslužio i kao ključ za otkrivanje praksi kojima su kazivači, kao ondašnji suvremenici, posvjedočili ili ih „poznavali“ u vidu pretpostavki ili „javne tajne“. Taj mi je pristup otvorio i spoznaje o određenim, ne toliko isključivo individualnim, koliko kolektivnim, značenjskim i simboličkim, elementima.

---

<sup>VIII</sup> „Po okončanju Drugog svjetskog rata, pitanje granica Italije s Demokratskom Federativnom Jugoslavijom (DFJ) nije bilo riješeno. Jedan dio upitnoga teritorija, koji je obuhvaćao Trst s okolicom, dio Istre, Slovensko primorje i Rijeku s okolicom (bez Sušaka), ostao je izvan teritorijalnih i upravnih granica Italije odnosno DFJ. Podijeljen na dva dijela, Zonu A i Zonu B, taj je teritorij bio dan na upravljanje tzv. vojnim upravama. Zonom B upravljala je Vojna uprava jugoslavenske armije (VUJA)“ Preuzeto s: <http://www.muzej-rijeka.hr/rijecka-numizmatika/izlozba.htm> (Pristup: 18.3.2013.).

Preko istih uspio sam si donekle predočiti društvenu klimu istraživanih razdoblja koja je odredila sjećanja kazivača (usp. Babbie 2005:308). Iz jednog dubinskog intervjua<sup>IX</sup> s kazivačima se i izrodila moja želja za detaljnijim istraživanjem teme koja je prerasla u diplomski rad. Naime, prepričavanje događaja o načinima snalaženja u doba poraća bila je česta praksa kod starijih članova moje obitelji, ali i raznih drugih obitelji koje poznajem. Iz tog je dijela „obiteljskog folklora“ nastala ideja dubljeg analitičkog zadiranja u temu. Što se tiče samih kazivača, pronalaženje istih činilo se u početku problematičnim s obzirom na njihovu stariju dob i na to da se nisu uspijevali (a moguće da su imali i namjernu zadržku) prisjetiti detalja vezanih uz obrađivane teme. No, potreba za detaljima nije se kasnije pokazala presudnom u odnosu na sveukupan sadržaj iskaza.

U istraživanju je sveukupno sudjelovalo četiri kazivača, a iskustvo svakoga od njih, iz razdoblja njihovog djetinjstva i adolescentske dobi, relevantno je za temu rada – životne uvjete i krijumčarske prakse u poraću. S obzirom da se radi o generacijama koje su danas u trećoj životnoj dobi, teško je bilo naići na sugovornike koji su se detaljnije mogli prisjetiti svojih iskustava vezanih uz krijumčarenje. Kao veliku pomoć svojim istraživačkim naporima smatram kazivanja članova udruge „Bez granica“. Ona su u obliku video zapisa dostupna na web stranicama udruge. Društvo štovatelja baštine „Bez granica“ Drenova-Rijeka<sup>X</sup>, a posebice njihovo sudjelovanje u međunarodnom projektu *Smuggling Anthologies*<sup>XI</sup> koji se održao od listopada do prosinca 2013. godine u Malom salonu riječkog Muzeja moderne i suvremene umjetnosti, bio mi je od velike pomoći kao izvor informacija o temi. Jedan od članova udruge, Damir Medved, ovako opisuje nastanak Udruge:

„Udruga „Bez granica“ nastala je kao plod višegodišnje suradnje skupine Drenovčana (Drenova je predgrađe grada Rijeke) na brojnim projektima – pa smo u jednom trenutku

---

<sup>IX</sup> Goran Milas definira istraživačku metodu dubinskog intervjua u svojoj knjizi *„Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima“* na sljedeći način: „Temeljna odrednica dubinskog intervjua jest *heuristički pristup*, odnosno potraga za novim spoznajama ili razvijanje zamisli i istraživačkih hipoteza koje teže razumijevanju načina na koji ljudi razmišljaju i osjećaju o određenom problemu.“ (2009: 586)

<sup>X</sup> <http://www.bezgranica.hr/> (posjećeno 1.2.2015.)

<sup>XI</sup> *Smuggling Anthologies* (hrv. „Antologije krijumčarenja“) naziv je za međunarodni istraživački projekt u sklopu kojeg su se organizirala istraživanja i simpoziji o temama krijumčarenja. Projekt je trajao od 1.2.2013. do 31.1.2015., potpomognut sredstvima Europske komisije i organiziran suradnjom riječkog Muzeja moderne i suvremene umjetnosti s tršćanskim „Trieste Contemporanea“ i Gradskim muzejem Idrija iz Slovenije (preuzeto sa: <https://smugglinganthologies.wordpress.com/about/>, 1.2.2015.)

odlučili da se naše aktivnosti mogu lakše realizirati ako ih formaliziramo kroz udrugu. Udruga je osnovana početkom 2012 godine.<sup>“XII</sup>

Rad udruge „Bez granica“ na projektu „Nonićeva tiramola“, projekt kojeg su članovi udruge prezentirali na spomenutom riječkom simpoziju, usko je povezan uz temu ovog rada. Na web stranici tog projekta može se naći nekoliko video zapisa u obliku kratkih priča kazivača<sup>XIII</sup>, u kojima pojedinci pripovijedaju o vlastitim krijumčarskim iskustvima u okolini Rijeke nakon Drugoga svjetskog rata.

Osim terenskog istraživačkog dijela – razgovora s kazivačima koji su svojedobno sami direktno sudjelovali u krijumčarskim praksama ili im svjedočili – bavio sam se i, kroz studijski rad, prikupljanjem povijesne građe (koju sam mahom izložio u prethodnom poglavlju) i pregledom periodičkih izdanja te medijskih napisa o temi. Pregledavanje literature pokazalo se neophodnim u smislu boljeg razumijevanja prikupljenih podataka i rezultata istraživanja, ali i kod interpretacije građe. Na primjer, monografija „Kako čitati grad?“, hrvatske povjesničarke umjetnosti i arheologinje Radmile Matejčić, nudi nam uvid u arhitektonske, prostorne i društvene promjene grada kroz povijest. Određena su mi autoričina saznanja iz ove monografije pomogla pri razumijevanju i kontekstualiziranju detalja iz priča mojih kazivača. Nadalje, u monografiji *Trst, Istra, Rijeka: Tramvaj na starim razglednicama*, autora Milovana Cemovića, nailazio sam na brojne vedute grada i okolice, kako iz doba koje je prethodilo onom kojim se bavi tema istraživačkog rada, tako i onim kasnijim razdobljima. Stare razglednice proširuju poimanje prostora, odnosno svijest o izmjenama u prostoru od tih do današnjih dana. Na taj način postaju također korisnim vizualnim pomagalom u istraživanju.

#### **4. Teorijski okvir**

Poratno stanje na području Rijeke i njene okolice preklapalo se velikim dijelom s onim na području Istre, Slovenskog primorja i Trsta, pa su brojne političke odluke, donošene prije, za

---

<sup>XII</sup> Intervju je obavljen 1.3. u Zagrebu.

<sup>XIII</sup> <https://sites.google.com/site/nonicevatiramola/> (posjećeno 1.2.2015.)

vrijeme i nakon Drugog svjetskog rata, često dovodile u određenu vezu ova područja i njihovo stanovništvo, koje je tako dijelilo *slične sudbine*.

O tome na primjer detaljnije progovaraju američka antropologinja Pamela Ballinger, u knjizi *„History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans“*, te hrvatski povjesničar Darko Dukovski, u knjizi *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća: (1918. – 1947.)*. Radovi ovih autora nam omogućavaju detaljniji uvid u političke i kulturne kontekste kroz koje je svijest o prošlosti stvorena kod ljudi koji su bili dio te prošlosti (Vidi u: Ballinger 2003:79–93). To se saznanje može dovesti u vezu s kazivačima u ovom istraživanju jer oni također progovaraju o svojim iskustvima i sjećanjima na ratno doba koje su proživjeli.

U etnologiji i kulturnoj antropologiji, u metodološkom smislu, to bi se vezivalo uz – naracije, studije primjera, a u znanstveno-teorijskom smislu najbližije bi bilo području društvenoga sjećanja, u okviru kojeg se fokus stavlja na interdisciplinarno istraživanje unutar kulturne antropologije i drugih znanstvenih grana poput povijesti, politologije, psihologije i sl., a u okviru kojeg se bilježe se i analiziraju individualne životne povijesti i životne priče kao dio *dijeljenog iskustva i duha vremena*. To, na primjer, objašnjava švedska etnologinja Birgitta Svensson u svojem radu *„Lifetimes – Life History and Life Story, Biographies of Modern Swedish Intellectuals“* govoreći „(...) o tome kako životne priče reflektiraju duh vremena, tj. povijesni i kulturni kontekst čiji su dio, i čije poznavanje pomaže razumijevanju značenja tih životnih priča. Priče su, unatoč tome što ih pričaju različiti pojedinci, često slične jer su protkane duhom vremena. One su sredstvo koje može potvrditi značajne događaje, tradicije i promjene u društvu“ (Svensson 1995: 25, 33; usp. Lončar 2005: 225)

Proučavanje neformalnih trgovinskih i ekonomskih odnosa koji su nastajali među tadašnjim stanovništvom zanimljivi su nam iz etnološke i kulturnoantropološke vizure. Navodeći Cliffordovu tezu o potrebi prepoznavanja etnografske pozicije kao „pozicionirane istine“ Abu-Lughod problematizira pitanje istinitosti iskaza i podataka u etnografskoj praksi (Abu-Lughod 1995:142). Ono što ova autorica želi kazati jest da se reprezentacijske prakse kojima posežu kulturni antropolozi i etnolozi nikada ne smiju shvaćati kao dovršene i potpune istine, već kako bi se ogradile od svakog (potencijalnog) afirmativnog iskaza one moraju same po sebi biti pozicionirane na način koji će biti sveobuhvatan kada su u pitanju konteksti i druga uvjetovanja na kojima se gradi pripovjedni iskaz. Renata Jambrešić Kirin također ističe važnost potisnutog

diskursa o živućem iskustvu, onome koji se ne uklapa u širu sliku dominantnog modusa narativne reprezentacije i diskurzivne reprodukcije nacije-države, ili bilo koje institucionalne tvorevine koja usmjeruje i gradi povijesni diskurs određenog trenutka (Jambrešić Kirin 1995:167).

Govoreći o okolnostima koje su bile vezane uz krijumčarske aktivnosti, kazivači razotkrivaju mikro i kapilarne razine (gradske) svakodnevice, te „mjesto sjećanja“ (usp. Nora 2007:135–165) koja se očituju kao *markeri kolektivnog pamćenja*. Francuski filozof i sociolog Maurice Halbwachs smatra kako „ne postoji pamćenje izvan onog društvenog relacijskog okvira kojim se u društvu koriste živi da bi fiksirali i ponovno pronašli svoja sjećanja“ (1985:121). Drugim riječima, pojedinci svojim iskustvima doprinose stvaranju kolektivnog pamćenja na način da su njihova sjećanja iz prošlosti uvijek kolektivno određena (Assman 2006:53).

Čini se kako su *mjesto pamćenja*, kako ih naziva Pierre Nora, upravo decentralizirani momenti iz povijesti svakodnevice, oni koji generiraju društveno sjećanje kod pojedinaca i omogućuju nova i proširena saznanja u mikro kontekstima. Nora je naime tvrdio, kako ta mjesta (franc. *lieux*) postoje zbog vlastitog metamorfoznog karaktera koji im omogućava neprestanu rekonstrukciju vlastitih značenja (2007:157). Također, tvrdio je kako su sva mjesta izraz apstraktne radnje te kako istovremeno, u različitim mjerama, posjeduju materijalne, simboličke i funkcionalne karakteristike, koje ipak, uvijek supostoje (ibid. 156). Drugim riječima, Nora tvrdi kako se kroz te karakteristične tope njihova prisutnost i validnost prepoznaje, te ih je moguće uzimati u obzir prilikom evokacije određenog vremena i određenih događaja. (ibid.)

Čini mi se kako je zadržavanje na Norinom konceptu *mjesto sjećanja* ključno da bi se dobila jasnija slika istraživačke prakse. Naime, sjećanje o kojem se ovdje radi jest otuđeno s obzirom da nije u dovoljnoj mjeri kompatibilno s našim historijskim znanjem što kao rezultat stvara osjećaj diskontinuiteta (ibid. 152). Dalje on tvrdi da smo nekada čvrsto ukorijenjenu prošlost počeli doživljavati kao *sлом kontinuiteta*, da bi ona danas postala „sjećanje projicirano u diskontinuitet jedne povijesti“ (ibid.). Drugim riječima, dubljim zadiranjem u partikularno i fragmentirano možemo doći do novih saznanja na koje „povijest“ nije obraćala pozornost, a važni su jer omogućuju kretanje onkraj paradigme koja uopćeno povijesno znanje uspostavlja. Rezultati takvog djelovanja mogu varirati, ali svakako se čini da se takvim pristupom otključava sve veći broj kompleksnosti od kojih se naše znanje o prošlosti sastoji. U tom trenutku dakle, postaje nam jasniji značaj istraživačkog doprinosa koji ima za povezati kontekstualnu stvarnost s

iskustvima pojedinaca koji su svojim djelovanjem uvelike i sami oblikovali povijesni kontekst vremena i mjesta. (ibid.)

Uvid u različite etnografske aspekte neformalnih ekonomskih praksi, u domaćoj etnologiji i kulturnoj antropologiji, nude nam četiri rada: članak Aleksandre Muraj *Alternativno trgovanje između potrebe i rasonode*; članak Tihane Rubić *Trgovina i sajmovi: rezultati istraživanja na području općine Krivi Put*, članak Bojana Mucka *Podaj majko – semiotička analiza podgorskog identiteta*; te rukopis koji je trenutno u pripremi za objavu, a dio je diplomskoga rada, Mirne Tkalčić Simetić, pod naslovom *Hrelić – antropologija prijepornog mjesta*.

U ovim se radovima etnološki i kulturnoantropološki predstavljaju i istražuju raznoliki aspekti kompleksnog fenomena „alternativnog trgovanja“ (Muraj 1990:33), a saznanje o proučavanju sajma kod Tkalčić Simetić „(...) kao prijepornog i heterotopičnog mjesta koje se značenjski stvara na nekoliko međuovisnih razina.“ (2014:12) može se dovesti u vezu i s promišljanjem različitih mjesta/punktova na kojima su se krijumčarske aktivnosti odvijale. Na istraživački rad Bojana Mucka mogao sam se nadovezati u smislu značaja koje je tjelesno, to jest individualno izvedbeno umijeće, imalo kod proučavanja društvenog sjećanja (Mucko 2009:287). S druge strane, kroz svoj rad *Trgovina i sajmovi rezultati istraživanja na području općine Krivi put*, Tihana Rubić brojnim podacima i primjerima, te analizom različitih trgovinskih, napose sajmišnih, aktivnosti, konkretizirala je i argumentirala činjenicu da su teme neformalnih ekonomskih aktivnosti dosad slabo obrađene u etnologiji i kulturnoj antropologiji.

U teorijskom smislu, u ovom radu vrlo je važan i koncept „granice“. Granica je pojam s više slojeva značenja – „istovremeno označava geografsku crtu razgraničenja, odvaja vlasništva i prostor, predstavlja prepreku i krajnji doseg, određuje kretanje i etiketira one koji kroz nju prolaze i na neki način u njoj ili oko nje djeluju“ (Zanini 1997:10–11). Granica (p)ostaje umjetnom tvorevinom utoliko što se pojavljuje kao proizvod nastojanja i očekivanja jedne zajednice spram nečeg vanjskog (usp. ibid.), odnosno, često je „u glavama“ onih koje razgraničava i kao takva je znana i postojana, bez obzira što se nerijetko niti ne mora raditi o nekoj „stvarnoj“, geografskoj ili upravno-pravnoj demarkaciji. Granica se, drugim riječima, često pojavljuje iz društvenih, a ne geografskih pobuda (usp. ibid.). O takvoj se kulturno-geografskoj konfiguraciji radi kada kazivači govore o svojim *pograničnim iskustvima* koja su imala utjecaja na kvalitetu njihovih života. Jednom ustanovljene, granice zapravo postaju nekom vrstom



konkretiziranih imaginacija čija je svrha ograničiti kretanje, ali i poimanje prostora u kojem se netko kreće. Na taj su način neki od naših kazivača koristili pojam *granice* kako bi putem transgresije potvrdili svoj identitet koji im je nalagao priskrbliivanje privremenim izlaskom iz geopolitičke matrice (Natali 2007:168) koja im je nabavku omogućavala, ali i istodobno ih i sputavala ili usporavala u nabavci određenih potrepština, ili im pak unosila duševnu nelagodu, osjećaj *zabranjenog*. Za one koji su bili sudionicima krijumčarskih radnji može se reći da su se svojim *prelaskom granice* suprotstavljali ograničenjima nametnutim od strane ondašnjih vladajućih i upravno-pravnih struktura. Koristeći pojam granice kako bi objasnio prijelaz s jednog društvenog statusa u drugi, prelaskom s jednog geografskog mjesta na drugo, britanski kulturalni antropolog Victor Turner takav „prijestup“ naziva *liminalnim*, nečime što zauzima položaj *između*, „nešto izvan zakona, običaja i konvencije“ (Turner 1966:95). Kazivači kažu kako je, velik broj tadašnjeg stanovništva pribjegavao aktivnom djelovanju u tom međuprostoru kako bi na neki način podigao materijalnu, ali i kulturnu razinu vlastitog života na jednu višu stepenicu. Takvim slijedom, krijumčarske su aktivnosti zapravo svojevrsan „liminalni ritual“ u „kojemu do izražaja dolazi kulturna kreativnost i autoritet aktera prema stvaranju novih kulturnih simbola i paradigmi“ (Henderson 1995:5). Pritom se opravdanom može smatrati tvrdnja da je „granica mjesto suprotstavljanja, sudaranja ili susretanja suprotstavljenih snaga koje takvim djelovanjem zapravo ulaze u svojevrsnu krizu“ (Zanini 1997:12).

Kazivači bi svojim neformalnim postupcima mimo Zakona rješavali svoje egzistencijalne potrebe, ali istovremeno, djelujući u sferi ilegalnosti, indirektno bi održavali politički i ekonomski *status quo* – krizu koja je postojala u pozadini, i kao ishodište, njihova ekonomskoga djelovanja (bilo odstupanja od formalnih okvira, kao i „skrivenost unutar njih“). (Sampson 1985: 48, prema Rubić 2012:243).

## **5. Istraživačka pitanja i ciljevi rada**

Na ovom bi mjestu valjalo istaknuti da se u fizičkim prelascima upravno-pravne granice, koja je administrativno odvajala Rijeku i Sušak, a na kojoj se odvijalo krijumčarenje, prvenstveno isticala logika tih aktivnosti „sadržana u simboličnom otporu pojedinca prema institucijama i središtima vlasti i moći.“ (Rubić 2013:71). To je jedan aspekt aktivnosti neformalne ekonomije,

indikativan za krijumčarenje u poratno doba koje se u ovom radu uzima u obzir. Etnologinja Aleksandra Muraj je na još jednom mjestu doprinijela etnološkoj (kulturno-antropološkoj) analizi slične teme, u domeni neformalne ekonomije, ovaj put kroz prikaz ekonomske djelatnosti srijemskih Hrvata u poslijeratnoj Hrvatskoj devedesetih godina 20. stoljeća, na način da je primijetila, između ostalog, važnost koju je princip razmjene imao za seljačka društva u žarištu tranzicije (1996:289–290). To može biti dokazom aktualnosti i ponavljanja principa neformalnih ekonomskih aktivnosti među pojedincima i zajednicama, te unutar zajednice, a poglavito razmjene, pogotovo kada je riječ o tranzicijskim, kriznim, ratnim i poratnim razdobljima.

Jedno važno istraživačko pitanje izravno je vezano uz aktere koji su bili glavnim sudionicima krijumčarskih radnji, ali i uz njihove svjedoke i suvremenike. Radi se o skupini koja se voli nazivati „običnim ljudima“, a tijekom provođenja i pisanja svojeg istraživanja svoje sam kazivače i njihove suvremenike smatrao *takvima*, ali su se i oni tako nerijetko izravno ili neizravno (samo)određivali. Ipak, potrebno je biti oprezan prilikom korištenja navedene sintagme zbog njenog *izrazito politiziranog potencijala* (Rubić 2013:82). Naime, istraživač može vrlo lako upasti u zamku prilikom korištenja ovog motiva zbog toga što se njime često podrazumijevaju „(...) žrtve makroprocessa koji su temelj (...) individualne inferiornosti i „nevolje“, što je vrlo srodno retorici klase (usp. Prica 1990). „Obični ljudi“ inferiorni su i trpeći („pijuni“), a ne aktivni sudionici makroprocessa, mitologizirana vrijednosno-klasna kategorija koja je u sebi vrlo heterogena, iako se takvom eksplicitno ne predstavlja“ (ibid.) (Rubić 2012:105). Kako ne bih svoje sugovornike jednoobrazno predstavio samo kao „treće“, već kako bih istaknuo njihovu aktivnu karakteristiku, pod sintagmom „obični ljudi“, koju ću koristiti tijekom izlaganja rezultata dobivenih istraživanjem, smatram upravo sve one koji su bili dijelom tadašnje demografske strukture, a na jedan su ili drugi način i radi ovog ili onog razloga bili primorani priskrbiti sebi neko dobro koje im nije bilo dostupno unutar službenih vlastitih geopolitičkih granica. Samim time ih smatram *običnima* na razini da su bili limitirani u smislu geopolitičke moći i da nisu bili donositelji službenih odluka na toj razini. *Morali su* odstupati od normi, djelovati u liminalnom području i koristiti svoju kulturnu kreativnost kako bi zadovoljili vlastite ekonomske potrebe. Iz toga proizlazi cilj rada da se pokuša etnografskim, to jest kulturno-antropološkim putem, predočiti način na koji su se te aktivnosti u svakodnevicu zbivale i kakav odjek imaju u sadašnjosti, kroz sjećanja sudionika. Ona su nam značajna pri pokušajima dekonstrukcije određenih okolnosti i saznanja koja imamo o neposrednom razdoblju nakon Drugog svjetskog

rata. Takve predodžbe izrazito utječu na naše poimanje prošlosti, to jest povijesti, a ovakvim „mikro“ istraživanjem dosad se stečena saznanja mogu nadograditi, a s njima i puno bolje razumjeti kulturni, društveni, politički i ekonomski razvoj nekog zemljopisnoga područja.

## 6. Istraživanje

Ranije sam već objasnio kako je riječko gradsko područje dugi niz godina, od 1924. sve do kraja Drugog svjetskog rata, dakle gotovo četvrtinu stoljeća, razdvajala Rječina na Rijeku (*Fiume*) i Sušak. U dijelovima koji slijede pokušat ću iskaze i iskustva kazivača povezati s kriznim stanjem krajem, i neposredno nakon, Drugog svjetskog rata, koje se očitovalo na više razina svakodnevnog života, a koje je pogodovalo nastanku krijumčarskih praksi, kao uzrok i kao podesan kontekst.

Život u kvarnerskom zaljevu bio je uvjetovan ratnim zbivanjima na širem planu, a to se odražavalo na život stanovništva. Tako su povodom napada Sila Osovina na Jugoslaviju u travnju 1941., talijanske trupe okupirale okolna područja grada u kojem je živjelo hrvatsko stanovništvo i time povukle okidač za daljnje borbe i krvoprolića koja su uslijedila kroz brojne ustanke i gerilske aktivnosti partizanskih skupina. Te su se ratne aktivnosti ogledale u obliku iznenadnih napada, sabotaza i (naručenih) ubojstava utjecajnih građana, bliskih talijanskim ili njemačkim autoritetima. Takvi su događaji naišli na žestoke reakcije od strane lokalnih vlasti, odnosno autoriteta-okupatora koji su odgovorili pokoljem stotinjak osoba s područja Podhuma, a odmah zatim i premještanjem ostalih gotovo tisuću osoba u koncentracione logore (Tomasevich 2001:134). Jedina ženska osoba od mojih četiriju kazivača, ističe povezanost obiteljske sudbine s tim konkretnim povijesnim događajem:

„Moja obitelj, mi smo pribjegli u Zagreb tijekom rata jer smo znali da će fašisti doći. Živjeli smo u Podhumu, a nakon rata smo se vratili i živjeli na Sušaku. Mi smo '41. otišli, legalno smo otišli. Tada su došli Talijani u naša mjesta i onda su se tamo sukobili i s partizanima i bilo je svega. Naš otac je imal s tim ljudima tamo i Talijanima vezu. Pričali su i onda su rekli da će doć do gadnih stvari, političkih i tako dalje. I onda je moj otac prodao kuću, to šta smo imali i otišli u Zagreb. A to mjesto nekoliko mjeseci kad smo mi otišli bilo je sve pokoreno i spaljeno, a ljude su

poubijali, mnogi mladi ljudi su bili poubijani, naši seljani, naši susjedi. A dio je otišao u „internaciju“<sup>XIV</sup>, u Italiju. Jer su Talijani došli i to okupirali.“

Ratne prilike prisiljavale su dio stanovništva na seljenje, kao što je iz potonjeg iskaza vidljivo, ili pak na ostanak na ratom zahvaćenom području, a s time bi ostala i svijest o napornoj i nesigurnoj budućnosti koja stoji pred višečlanom obitelji.

Kada je riječ o bombaškim napadima na civilno stanovništvo koje je pokušavalo na svaki mogući način izbjeći ratne nevolje te voditi koliko-toliko normalan život, valja napomenuti još jedan događaj sličan prethodno spomenutom. Riječ je o napadima angloameričkih vojnih zrakoplovnih snaga na Rijeku radi industrijske važnosti grada. U velikoj je mjeri uništena industrijska infrastruktura, odnosno rafinerije, tvornice i brodogradilišta, a samo neka od najgorih ljudskih stradanja zbilja su se u rujnu 1944. godine, te u veljači 1945. kada je sve zajedno smrtno stradalo više od tristo ljudi, a još najmanje toliko ih je ranjeno<sup>XV</sup>.

Međutim, napadi na civilno stanovništvo zbivali su se često, a jedan od kazivača pamti takav nesretan slučaj kada govori o odlascima na trgovačke sajmove u okolna područja:

„Oni su hodali po hranu prema Udinama i onda normalno za vreme rata je to bilo kad su oni nastradali. Bombardirali su Amerikanci taj jedan vlak i tu je nastradalo puno tih Fijumana koji su se baš našli u tom vlaku, možda je jedno 10-15 njih nastradalo.“

Odlasci u okolna i daleka područja na kojima su se održavali razni trgovački sajmovi i slična događanja bili su česta praksa među „rurbaniziranim“<sup>XVI</sup> stanovništvom, a svoju su popularizaciju doživjeli naročito u poratnom i tranzicijskom razdoblju, a o čemu će više riječi biti kasnije.

---

<sup>XIV</sup> „Internacija (franc.), određivanje prisilnoga boravišta nekoj osobi gdje je ona podvrgnuta policijskom nadzoru. Prema međunar. pravu, neutralne države mogu primiti osobe, oružane skupine ili ratni brod, ako zatraže azil, uz obvezu da ih interniraju za trajanja rata.“ (preuzeto sa: <http://www.hrleksikon.info/definicija/internacija.html>, dana 4.1.2013.)

<sup>XV</sup> Više i detaljnije o samom događaju piše Slavko Suzić u svome članku *Kako je potpoljen Kiebitz* na <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=54-55&C=8> (zadnji pristup 18.2.2015.)

<sup>XVI</sup> Kada je u pitanju proces urbanog naseljavanja, Dunja Rihtman-Auguštin tvrdi: „Ta je naime urbanizacija zamišljena po nekim evropskim uzorima, ali se ona nije dogodila po tim uzorima. Već nekoliko desetljeća sociolozi govore o seljacima koji su postali građanima, čak i o takozvanoj *rurbanizaciji*. Očekuju da ti seljaci postanu ili nadnaravno svjesni proleter i pak građani zapadno-evropskoga tipa.“ (1988: 95).

Razdoblje koje je nastupilo po završetku rata sa sobom je donijelo određene promjene, a istovremeno se započelo s rekonstrukcijom grada, prije svega obnovom industrijske infrastrukture i pojedinih gradskih prostora koji su ostali razrušeni i uništeni u poslijeratnoj svakodnevnici. Počela je potraga za novačenjem tvorničkih i drugih radnika kako bi se na taj način ubrzao proces (re)konstrukcije. Pored toga, mlade se ljude obvezivalo na tzv. „radne akcije“ čija je svrha bila namijenjena ožvljavanju uništenog gradskog prostora. Moja kazivačica se dobro sjeća tih vremena i obveznih radnih akcija:

„Išla sam u Rijeku u kino sa svojim prijateljicama, tamo su bili sve talijanski filmovi i to odmah poslije rata. Išle smo i u kazalište. Tako da smo uvijek imale kamo otići u slobodno vrijeme. A kad je završio rat, onda smo svi išli na radne akcije. Svaku subotu i nedjelju smo išli na akcije. Onaj Titov trg dole, znaš Titov trg? Bil je sav razrušen, do sata gore bile su hrpe kamenja i svega. Mi smo to sve čistili, pošumili smo Martinšćicu<sup>XVII</sup>. Svi mi učenici smo išli na radne akcije, to je bila obaveza i onda smo to radili. Peljali su nas da to radimo i onda bi to radili, svaku subotu i nedjelju smo išli na radne akcije! Sjećam se da smo taj Titov trg dugo čistili, valjda je jedna škola išla tamo, a druga tamo i tako, imali smo određeno. Svi smo išli na akcije, nije bilo toga da nećeš ići, jedino ko je bil bolestan il nešto da mu je“.

Iz potonjeg se iskaza primjećuje koliki je značaj vladajuća ideologija poraća pridavala upravljanju slobodnim vremenom svojeg stanovništva. Uz to, planskom (centraliziranom) ekonomijom ožvljavao se industrijski potencijal grada i time se u isto vrijeme pokušavao stvoriti *imidž* grada Rijeke kao lučkog, industrijskog i kulturalnog simbola jugoslavenske države. Iznenadni uzlet modernizacijskog procesa značio je da se u novoj državi pokušava promijeniti socioekonomski faktor svakodnevnog života u trostruko kraćem vremenskom rasponu no što se isti zbivao u drugim zemljama „eurokomunizma“. Jedan od kazivača opisuje uzlet takvog modernizacijskog procesa u Rijeci:

„Bila je velika mizerija nakon rata, znaš. Sve je bilo razoreno, ništa nije radilo i onda se počelo pomalo, ovaj, radit znaš. Fabrike pomalo.. to su bile sve vrsne

---

<sup>XVII</sup> Riječ je o uvali između Sušaka i Kostrene u kojoj se danas nalazi remontno brodogradilište „Viktor Lenac“, a koja je nekad slovila kao atraktivno mjesto za odmor i zdravstvenu brigu (Matejčić 2007: 189-190).

tvornice: Torpedo<sup>XVIII</sup>, Hartera<sup>XIX</sup> – tvornica papira bila prva u Europi po kvaliteti i radu. Onda tko još? Benčić<sup>XX</sup>, Bosch pumpe, pa onda ti je poslije Vulkan<sup>XXI</sup> nastal', pa je Rade Končar<sup>XXII</sup> bil' isto jak.. Onda, čekaj, tko još... Treći maj<sup>XXIII</sup> da ne govorimo, ti Boga! To je bilo sve razoreno“.

Današnja ekonomska i industrijska situacija čini se kao nuspojava i simptom ubrzanog modernizacijskog procesa, a to se, na primjer, očituje u učestalim pokretanjima stečajnih postupaka u velikom broju tvrtki<sup>XXIV</sup>.

Iz svega navedenog, odnosno užim uvidom u politički te socioekonomski kontekst toga vremena mogu se dalje tumačiti određene prakse iz svakodnevnice te njihov značaj na poboljšanje kvalitete života društvenih aktera. Govoreći o saznanjima stečenim istraživačkim radom, iz udruge „Bez granica“ na sljedeći način ističu važnost sjećanja na krijumčarske prakse:

„Ključna spoznaja je činjenica da je krijumčarenje u razdoblju 1920. – 1945. bilo u funkciji čistog preživljavanja lokalnog stanovništva. Krijumčarene su male količine hrane (kava, sol, naranče, itd.), u manjoj mjeri cigarete koje su opet bile u funkciji plaćanja. Nitko se nije obogatilo, ali su prehranjivane brojne obitelji. No, usprkos teškoćama, većina priča koje smo sakupili su bile vrlo zabavne i lijepo oslikavaju duh naroda koji i u najgorim poteškoćama pronalazi snage za ići naprijed.“<sup>XXV</sup>

Stanovništvo poraća je vodilo kompliciran život koji je uvelike ovisio o različitim vrstama „nedozvoljenog ponašanja“. Opažanje Paula Connertona o ljudskim tijelima kao agensima koji

---

<sup>XVIII</sup> Tvornica koja je raspadom Jugoslavije ušla u stečajni postupak i prestala postojati, netom nakon Drugog svjetskog rata preimenovana je u tvornicu „Jadran“ da bi još dva puta promijenila ime i politiku proizvodnje: drugi put je preimenovana početkom 1947. u „Poduzeće Aleksandar Ranković“, te treći put 1953. kada dobiva ime „Tvornica motora Torpedo“ koje je zadržala do spomenutog raspada.

<sup>XIX</sup> Slična sudbina onoj „Torpeda“ pratila je „Tvornicu papira Rijeka“, poznatiju kao „Hartera“ koja je svoj raspad doživjela također sredinom 90-ih, te sredinom idućeg desetljeća kada je došlo do završetka stečajnog postupka.

<sup>XX</sup> Riječ je o bivšoj Tvornici „Rikard Benčić“ koja je danas preuređena u veliko gradsko parkiralište automobila.

<sup>XXI</sup> Današnja „Vulkan-Nova“ - Tvornica dizalica i brodske opreme

<sup>XXII</sup> Današnja „Končar – Elektroindustrija d.d.“

<sup>XXIII</sup> „Brodograđevna industrija 3. Maj“

<sup>XXIV</sup> Primjera je mnogo, a posljednji takve vrste je onaj nekada najveće špeditorske tvrtke „Transadria d.d. u stečaju“: <http://www.novolist.hr/Vijesti/Rijeka/Transadria-odlazi-u-povijest-upitna-radnicka-potrazivanja> (pristup: 18. 2. 2015.)

<sup>XXV</sup> Intervju je obavljen 1. ožujka 2015. u Zagrebu.

svojim pokretima i postupcima čuvaju prošlost i omogućuju procese sjećanja (Connerton 2004:107), na ovom se mjestu pojavljuje kao ključno za razumijevanje obrazaca ponašanja prilikom krijumčarskih radnji. U nastavku slijede analize i interpretacije podataka prikupljenih na terenu, a koji su usko vezani uz strukturu i izgled tadašnjih krijumčarskih praksi.

Kao što je već kazano, životni uvjeti u doba poraća bili su izrazito ograničeni materijalnim resursima potrebnima za preživljavanje. Takvo je socioekonomsko stanje zasigurno pospješilo porast bavljenja krijumčarenjem, a sjećanja kazivača na krijumčarske prakse nadovezuju se na sjećanja o kriznom poratnom razdoblju. Razgovori s kazivačima počinjali bi s određenom temom, na primjer u vidu komentiranja ratnih neprilika i rata kao nevolje, ili pak osvrta na političku situaciju i na loše životne uvjete, a nakon čega bi uslijedilo pripovijedanje o načinima snalaženja u takvom okruženju.

Ranije u tekstu već su spomenute neke od ekonomskih značajki istraživanoga vremenskog konteksta, poput kolektivne neimaštine i gladi. Jedan od kazivača govori:

„(..) i tako ti prođe cijeli život, da ti znaš šta smo mi sve proživjeli, cijeli rat, pet godina je trajao i ništa nismo imali kad je počeo rat, a kamoli kad je završio. Onda znaš kako je bilo! (smije se)“.

Doista, koliko god to *banalno* zvučalo, tumačenje da rat donosi mnoge popratne gubitke, pobijedili u njemu ili ne, ovdje je razvidno. Ovisno o prilikama i mogućnostima, stanovništvo se održavalo na životu kako je *znalo*. Snalazljivost je pritom bila cijenjena vrlina.

Valja reći kako je institucionalna podrška postojala. Svi kazivači spominju popularnu „Unru“ (UNRRA):

„Bilo je snabdijevanje poslije rata iz „Unre“. Najprije je „Unra“, ta američka snabdijevala ljude sa hranom, sa puno toga, ona jaja su bila (misli na kolokvijalno popularna „Trumanova jaja“<sup>xxvi</sup>, odnosno jaja koja su se dijelila u prahu), mlijeko u prahu, svašta je bilo i to smo koristili jer su svim ljudima davali. A za ostatak smo se snalazili sami kako smo znali, a imali smo i gore na Grobniku nešto poljoprivrede, pa se nešto i sadilo, ne znam i ne sjećam se koliko i šta.“

---

<sup>xxvi</sup> <http://vukajlija.com/trumanova-jaja> (posjećeno 18.2.2015.)

S obzirom da se radilo o društvu koje je tek počelo osjećati posljedice tranzicije s agrarne na industrijsku proizvodnju, poteškoće i eventualne anomalije procesa modernizacije ne mogu se smatrati neočekivanima. Doima se na trenutke kako su za velik broj tadašnjeg stanovništva (po)ratne godine izgledale kao *borba sa životom samim*, pa ne čudi nedostatak jasne identifikacije s normama građanskog, a niti seljačkog, društva. Nekako se čini da sva kazivanja „kližu“ od jednog prema drugom i prikaz su prave *tranzicijske* faze, dodatno otežane ratnim (ne)prilikama. Jedan od kazivača govori o svojem iskustvu preseljenja u grad. Naime, njegovo mjesto rođenja jest u Ledenicama, naselju nedaleko od Novog Vinodolskog, iz kojeg je preselio u Rijeku. Njegova se priča zaista čini zanimljivom i reprezentativnom za kaotični razvoj gradske industrije i infrastrukture onih godina:

„Meni je teta bila u Rijeci, u Garibaldijevoj<sup>XXVII</sup>, živjela je u zgradi koju su poslije srušili. U Rijeku se nije moglo, to je bilo sve pod vojskom, Rječina je bila granica, nisi mogo proć, ali je moral imat dozvolu, *lasciapassare* (popularni talijanski naziv za propusnicu) onaj tko je htio u Rijeku. Komandant na granici je bil moj susjed u Ledenicama, on je bil komandant grada, a ja sam došao njega tražit kad sam došao tu na Sušak. Tada još nije bilo ni mosta, nego privremeno samo usko napravljen drveni most preko kojeg su prolazili ki su imali dozvolu. Dozvole su se dijelile tamo u Kontinentalu, ispred, tamo je bila jedna mala prostorija. Ja sam otišao tamo, ali meni nisu htjeli dati dozvolu jer me ne poznaju. Ča, ja sam imal dvanaest godina, a kako ovog komandanta nije tamo bilo, ovaj njegov kolega me pital tko sam ja i odakle sam. Sam mu rekal da su komandir i moj ujak skupa bili partizani. Onda smo se tako malo dogovorili i on mi je na beskonačno dao dozvolu. Ja prolazil kad oću, tamo i nazad. Tako da sam ja imal pravo kad god bi pokazal onu dozvolu. To je bilo negdje '45. kada sam ja došal u Rijeku. Radio sam malo kod tete, malo tamo malo vamo, a poslije sam se zaposlio u Vulkanu. Dok sam bio doma, u Ledenicama, sam kao dečkić čuvao blago i radio sve što je na selu bilo potrebno, ali tu sam se zaposlio u Vulkanu i učio za tokara i radio kao tokar. Tako da sam ja svaki dan normalno prelazio granicu jer sam živio kod tete u Garibaldijevoj. Mene su već poznavali na mostu“.

---

<sup>XXVII</sup> Današnja Ulica Ante Starčevića.



Jasno je da su urbanizacijske priče raznolike i da nije jednostavno doći do generalnog zaključka o razlozima, odnosno motivima koji su generirali proces. Ipak, izražena je činjenica da se velik dio pomicanja ruralnog stanovništva u gradove zbivao upravo zbog nedostatka posla na selu i rastućeg siromaštva. Naravno, seljenje stanovništva iz ruralnih područja u Rijeku nije nikome *garantiralo* bolji život, ali se znalo da će poslijeratni proces uspostavljanja industrijske i ostale infrastrukture zahtijevati brojnu radnu snagu, pa je odlazak u grad, pogotovo među mlađim osobama, bio široko prisutan. Isti kazivač u nastavku govori o razlozima i motivima koji su njega nagnali na *odlazak u grad*:

„Ha, čuj, ja sam bio mlad tada, nisam previše ni obraćal pozornost na neke stvari. Ono šta su ljudi proživljavali ja sam to onako dječjački šta bi se reklo shvaćao. Meni je sve pasalo, nisam se na ništa tužio jer mi je sve bilo dobro, jer mi je bilo gore tamo gdje sam bio rođen, uvijek sam tamo moral i blago čuvat i tako neke stvari koje su mi bile dosadne. I ako si imao šta za pojest bilo je dobro. Bilo je onih koji nisu uopće imali pa su jedanput na dan jeli. Znaš kako je bilo, teško, a onda je i rat došao. Prije, za vrijeme stare Jugoslavije nije bilo ničega, šta si imao na zemlji od toga si živio. Bilo je i suša, znalo je ne bit vode i tako. Nekad bi ljudi posadili više nego što bi našli na zemlji. Ali smo imali puno smokava, pa smo išli u Drežnicu gore pa smo menjali te smokve za fažol, kukuruz i takve stvari. To je bila takva razmena, jer novaca nitko nije imao, nije bilo ni tvornice ni ničega. Jedino je bio zaposlen lugar, poljak i oni koji su bili u općini, njih tri-četiri. To su bili zaposleni ljudi, nema drugoga“.

Jedan od ključnih faktora koji je pak navodio stanovnike na krijumčarenje jest teška dostupnost nabavke određenih dobara. To se prije svega odnosi na hranu, ali i na odjevne predmete i sirovine poput svile i *štofa*<sup>XXVIII</sup>, te na razna sredstva za različite namjene, poput *šelaka*<sup>XXIX</sup>. Prema riječima jednog kazivača, upravo je ovaj proizvod uživao značajnu potražnju i popularnost na neformalnom tržištu, te se isključivo ondje i mogao nabaviti:

---

<sup>XXVIII</sup> „Deblja, ob. vunena tkanina“ (preuzeto sa: <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> 19.3.2015.)

<sup>XXIX</sup> „To je prirodna smola, zapravo izlučevina tropskih uši koje domoroci skupljaju i prešaju iz čega se dobiva masa slična jantaru. Komercijalno dolazi pakirana kao listići, grudice, prašina ili već gotova smjesa za rad. U prodaji se može naći u specijaliziranim prodavaonica boja i lakova te kemikalija, a najčešće je rabe restauratori crkvenih kipova, fresaka i crteža.(...) Uglavnom šelakom se finiše površina drva, bilo da je drvo prirodno, bajcano,

„(...) šelak za policiranje namještaja. Slavonci, to su oni tražili za policiranje jer nije bilo valjda. Valjda je to dolazio, taj šelak valjda, jer taj šelak se proizvodio ne znam gdje, u Brazilu ili ne znam gdje. To su ti uglavnom, od drva, kako bih ti rekao, jedni listići znaš dođu i to se rastapalo u špiritu i onda ti dođe jedna tekućina ovakva vidiš (pokazuje na sredstvo za čišćenje) i onda se s tim policiralo drvo i vidiš ovo je recimo isto policirano na taj način (pokazuje na stol za kojim sjedi) i onda daš ruku, prvu, drugu, dokle god ne dobije jednu lijepu boju“.

Spomenuta bi se dobra ili proizvodi razmjenjivali neovisno o predviđenoj namjeni ili procijenjenoj financijskoj vrijednosti. Česte su bile razmjene odjeće. Stoga, moglo bi se reći da je neformalna ekonomska politika funkcionirala na principu razmjene dobara kojih je nedostajalo, a bez direktnog uključivanja novca (kojeg je nedostajalo) kao platežnog sredstva.

Ono što je bilo specifično u razvoju grada krajem 19. i početkom 20. stoljeća očitivalo se u procesu svojevrsne „rurbanizacije“, a koja je kasnije u značajnoj mjeri utjecala na pojačanu pojavu neformalnih trgovinskih odnosa koji su karakterizirali riječki građanski život poratnog razdoblja. Takvo je stanje stvari zapravo ukazivalo na određene čimbenike koji su se istovremeno zajednički pojavljivali na širem jugoslavenskom prostoru od onog riječkog (Usp. Rihtman-Auguštin 1988:70). Naime, ubrzani „sociogenetski proces nastajanja nove gradske civilizacije Jugoslavije, nije se uspijevaio razviti jednako kao što se to prije zbivalo negdje drugdje“ (ibid.). Takav je društveni kontekst zasigurno bio povezan uz opstanak alternativnih načina privrede.

Načini na koje se krijumčarilo, ali i kako se vrijednosno takve prakse poima(lo), središnjim su analitičkim mjestom ovog istraživanja. Zanimljive pojedinosti prikupljene tijekom razgovora s kazivačima ukazuju na istaknutost rodne/spolne podjele u tom procesu, iako je ista potisnuta iz kolektivnog sjećanja/pamćenja. Naime, čini se kako je žena, premda to niti sam nisam na prvoj asocijativnoj razini vezanoj uz krijumčarenje bio pomislio, često, kako pokazuje građa, bila glavnim akterom privrednoga neformalnog mikrokozmosa. Iskazi sviju kazivača ukazuju na važnu ulogu žena u krijumčarenju, uglavnom srednje i starije dobi, te njihove

---

grundirano, uglavnom tamo kamo bi došao bezbojni lak, dolazi šelak.“ Izvor: <http://www.napravisam.com/CMS/0091/Content.aspx?EID=1967> (pristup: 12 .1. 2013.).

kontinuirane prisutnosti u krijumčarskim krugovima i na krijumčarskim „punktovima“. Svaki od kazivača kroz razgovor ukazuje na to da su žene, slično kako smo to već bili naveli i za djecu, bile ažnim kotačićima krijumčarskog mehanizma. Dakako, opširnije su analize i istraživanja nužni prije nego bi se detaljnije usudilo govoriti o rodnoj/spolnoj zastupljenosti unutar grupe *sviju* vrsta krijumčara, kao i o odnosima moći unutar tog lanca. Ipak, uloga koju je žena obavljala veoma je bila važna u cijelom procesu izvršenja, a sa sobom je donosila saznanja o nekim elementima patrijarhalne kulture i njezine proturječnosti. Žena je naime, barem primjerima kazivača, često bila glavna u smislu transporta i sakrivanja dobara u prelasku s jedne na drugu stranu granice. Takve su se prakse odvijale uglavnom radi pribavljanja nedostupne hrane i različitih materijalnih sredstava. Kad je u pitanju pribavljanje i spremanje hrane, žena je ovdje također imala potpunu odgovornost i obvezu u odnosu na druge članove obitelji. Govoreći o svojoj svekrvi, „Fijumanki“, jedan od kazivača spominje njene uobičajene odlaske po hranu u centar Rijeke, dok je mnogo žena odlazilo po hranu tamo gdje im se ponuda činila boljom i povoljnijom:

„Moja svekrva je na primjer išla po hranu na centar, žene su znale meso otići kupit na Trsat<sup>xxx</sup> jer tu ni bilo tako kvalitetnog mesa kao tamo preko, al su to tek poslije 47., 48. godine. (...). I to su znali ići i pješke iz Rijeke u Istru recimo tamo do Pazina i ona sela sve okolo, tražit hranu i tako. S autobusom do Mošćeničke Drage, možda, ako su bili sretni i onda poslije preko (...) jer nije autobus vozio često, jedino ako bi te uzeli kakvi kamion, kombi ili tako nešto. A autobusa nije uopće bilo nigdje, nego su vozili oni JAMES<sup>xxxI</sup> vojnički, američki u koje su se onda stavljale klupe, a JAMES-i su inače sa strane imali dve klupe, a još su po sredini stavili dodatne dve da se ljudi voze.“

Zanimljivo je na ovom mjestu primijetiti suradnju između lokalnog stanovništva i savezne vojske, koja je postojala u obliku prijevoza vojničkim kamionima. Što se tiče dobi krijumčarki, krijumčarenjem se uglavnom nisu bavile djevojke i mlađe žene. Starije žene su ispunjavale po

---

<sup>xxx</sup> Za vrijeme Drugog svjetskog rata istočni dio grada pripadao je jugoslavenskom teritoriju, odnosno Sušaku.

<sup>xxxI</sup> Riječ je vojnim kamionima čija je osnovna svrha bila prijevoz vojnika na zadnjem djelu s kojeg se moglo i pucati iz oružja.

odgovornosti vodeće uloge i djelovale najčešće na ulici. Jedina kazivačica bila je u to doba srednjoškolskih godina, ali se sjeća tih vremena:

„A mi smo išle u školu<sup>xxxii</sup>, odmah poslije rata je škola bila redovita tako da se mi nismo s time bavile. Ja se ne sjećam da su neke moje prijateljice ili one koje su išle sa mnom u školu *trapulale*. Više su ti to starije žene radile. One su već bile *izverzirane* u tim stvarima jer su imale život prije toga težak, i u ratu znaš... one su proživljavale rat na drugi način nego mi mlađi. Ja sam tada išla u gimnaziju na Sušaku“.

Osim toga, postojali su brojni dodatni faktori o kojima je briga o potrošnji ovisila, kako ističe jedan od kazivača:

„Ne, na ovoj strani (riječkoj/talijanskoj) je bilo malo bolje. Bilo je i riže i svega toga, ali to se posle davalo *na točkice*, na kupone, a po švercu si mog'o kupit i rižu i ovo i ono. Bilo je jednostavnije na taj način nabavljati hranu.“

Spomenute „točkice“ bile su vrsta kupona, bonova za hranu u trgovinama i dnevne obroke u *menzama*, a njima se mogla kupovati i odjeća. Uz to, postojale su i *kategorije* točkica, pa je tako oznaka *R1* označavala tvorničke radnike, dok je oznaka *R2* označavala državne činovnike. Ti su kuponi također stupili na neformalno tržište, te su ih ljudi običavali otkupljivati od nekoga i na taj način su se snalazili (*trapulalo se*):

„Moja svekrva je *trapulala* i s točkicama. Znaš šta su te točkice? Poslije rata su ti davali svakome ko je bio zaposlen neke bonove kojim si mogao kupovati hranu po povoljnijim uvjetima, cijenama. Pa bi ona kod nekoga kupila to, jer onaj koji nije radio nije mogao imati te „točkice“, i bez njih nisi mogao dobiti nekakve artikle. Shvaćaš? I onda se *trapulalo*. Bio je ovaj najveći punkt gdje se švercalo s tim

---

<sup>xxxii</sup> Riječ je o Prvoj sušačkoj hrvatskoj gimnaziji u Rijeci, spomeniku „(..) visoke kategorije. Riječka Velika gimnazija je po broju đaka, nakon zagrebačke, bila najveća hrvatska gimnazija u kojoj su se školovali učenici iz Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Istre, uz brojne Riječane Hrvate. (...) Ova građevina predstavlja spomenik visoke kategorije, u kojoj je sažeta simbolika borbe za nacionalno školstvo i njegovo osuvremenjivanje u europskim razmjerima.“ (Matejčić 2007: 276).

točkicama, kad ideš iz ulice Garibaldi na desno su uvijek bile te babe po strani, skupljale se i znao si da to prodaju. Svugdje su ljudi *trapulali*, kod Konta, na tržnici-placi, svugdje su te žene stajale blizu jedna drugoj i ako nisi znao pomislio bi „Šta ove žene tu rade?“, ali čuj, morale su, nema tu.. Puno ih je bilo na *placi*“.

Ta nas tema usmjerava prema promišljanju prostorne dispozicije krijumčarskih praksi, odnosno uočavanju ključnih mjesta ili punktova na kojima su se krijumčarske nagodbe odvijale. Osim djelovanja na gradskim prostorima, česti su bili odlasci na sajmove koji su se održavali u okolnim područjima. Popularan i čest bio je odlazak na sajam u Ogulinu:

„Ja se sjećam da je moja svekrva često išla u Ogulin, ja sam je čak vozio ponekad. Pa bi ona tamo staru robu kod tih ženskih mijenjala za jaja, pa bi ta ista jaja ona tu prodavala na tržnici. Ona bi dolazila vlakom, pa bi ju ja čekao na kolodvoru i pomagao joj sa stvarima (...)“.

Gradski prostor i percepcija istog bili su oblikovani ljudima koji su se njime kretali. Tvrdnja da „ne oblikuju samo arhitektura i planirana regulacija gradski prostor“ (Rihtman-Auguštin 1988:208), nego da u tome velik i važan udio imaju sami *društveni akteri unutar nekog fizičkog prostora*, pa na taj način govorimo o *društvenom* prostoru (*mjestu*) (usp. Nora 2007: 135-165), svjedoče nam i kazivanja poput:

„Na Sušaku je isto bila tržnica, pa su i tamo to radili. Na Sušačkoj placi, kod današnje građevinske škole i iza nje, ispod onog nadvožnjaka. Još su i sad oni *kioskići* ostali. Na Fiumari je bilo strože i nije se toliko *trapulalo* jer si tamo moral' paziti, bila je granica i kontrola. Kad prenašaš, žene su obično na sebi nosile, i robu motale oko sebe, jer tamo su gledali. Oni su tamo znali da se *trapula*, ali nisu imali vremena svakoga pregledavati. (...) Moja mati je stalno nosila, nju su čak bili *zaprli* tu zbog toga. Ali ne znam gdje su to kasnije preprodavali. Ljudi su se snalazili svakako, ovisi kakav si bio. Neki su ljudi rođeni za to. Moja mati je to znala, ona je bila *maher* za te stvari. (...) Tamo su onda one jedna drugu pokrivale i snalazile se. Znali su svi za to, puno je ljudi znalo da se tako živi, ali se nije baš pričalo o tomu. Tako je i bilo“.

Strategija je zahtijevala od krijumčara(ki) da se opreme stvarima koje imaju potencijalnu vrijednost na tržištu, ili koje im mogu pomoći u stjecanju nekih drugih stvari. Preprodaja i razmjena nekih tada popularnih odjevnih predmeta, poput *šuškavaca* (tople zimske jakne), *lancuna* (posteljine, plahti) i sličnih materijala, bili su česti s obzirom da je postojao manjak takvih proizvoda na tržištu i u domaćinstvima. Za takve se proizvode osim novca češće dobivala kvalitetna domaća hrana i razne namirnice do kojih se nije moglo drugdje i formalnim putem doći (kava, sol, šećer, voće, šelak, odjevni materijali).

Sfera neformalnosti (*ilegale*) imala je svoje „granice“, a to znači da se za krijumčarskim i sličnim neformalnim praksama posezalo u specifičnim situacijama. Bilo je nekoliko čimbenika koji su to uvjetovali: socijalni status prodavača/kupca, dinamika ekonomskih prilika i potražnja koja je vladala za određenim dobrima i sl.<sup>xxxiii</sup> Nadalje, bilo je i pokušaja krivotvorine novčanica:

„Znaš ovi koji su švercali na milijune... uhvatili su jednu grupu tu na Sušaku koja je radila krive novčanice jer onda su bili dinari i „jugo-lire“<sup>xxxiv</sup> i onda su to oni tu negdje u Rijeci u nekoj štampariji kod Pećina to radili i uhvatili ih i streljali. Streljali su 12 od njih. Sa svačim se švercalo...“.

O tome *kako se švercalo*, odnosno kakva je bila izvedbena struktura tih praksi, govori kazivač čije je djetinjstvo obilježeno krijumčarenjem u poratnom razdoblju:

„Recimo, ovaj, za sol. Sol je teška i onda mi je mama napravila od engleske vojničke bluze fudru (podstavu, futer) unutra kao jednu vreću. I onda bi ja tu unutra stavil sol – dve, tri kile soli i onda bi tako išao. Za šelak švercat je bilo dobro jer on je, ti listići su toliko tanki da za kilo šerlaka recimo je ogromna veličina znaš i za šelak je to bilo dobro jer si ga mogao prilagodit kako god hoćeš.

---

<sup>xxxiii</sup> Neki su ljudi običavali stavljati oglase o prodaji svećanih odjela i sličnog, a za potrebu tog proučavanja bila bi potrebna nova analiza te specifične prakse.

<sup>xxxiv</sup> Vojna uprava jugoslavenske armije (VUJA) koja je upravljala Zonom B „osnovala je Gospodarsku banku za Istru, Rijeku i Slovensko primorje, koja je emitirala tzv. jugolire.“ (preuzeto sa: <http://www.muzej-rijeka.hr/rijecka-numizmatika/izlozba.htm>, 12.1.2013. 21:09).

Svila se omotavala oko struka. Recimo, ja bi išao s prijatelom i sa bratom, onda bi on stavio 15 metara svile, zamotal lepo i složil, i onda bimo se svukli i on bi nama oko tijela sa jednom vrpcom zavezal to. Znali bimo i naranče nosit, ali naranče su nas puštali stražari i to, ali sve se švercalo! I zlato i svega i svačega, zato su oni počeli to suzbijati, jer je puno bilo i većih stvari“.

Primjer krivotvoritelja jedan je od takvih u kojem se krijumčarenje razvijalo do točke u kojoj bi postalo ozbiljnim ilegalnim zanimanjem, odnosno djelatnošću koja je duboko ulazila u sferu *crne* ekonomije. Drugim riječima, razmjer ozbiljnosti i važnosti takve trgovačke filozofije postao je, i do današnjih dana ostao, sastavnim društvenim fenomenom<sup>xxxv</sup>. Nametnuto mišljenje bilo je ono da se svako odstupanje od ustavnih pravila neposredno osuđuje bez da se pokušaju proučiti konteksti i uzroci koji su doveli do takvih aktivnosti. Jedan naslov u novinama kaže: „Učinimo sve da borba protiv špekulacije, šverca i birokracije u Hrvatskom Primorju dade što bolje rezultate“ (*Primorski vjesnik*, 1945), ili „Interes širokih narodnih slojeva traži, da se povede najodlučnija borba protiv šverca, sabotaže i štetočinstva“ (ibid.). Režim je kažnjavao vlasnike trgovina koji su se bavili švercom kada oni na primjer ne bi prijavili nabavku određene količine nekog materijala, te na taj način izbjegli plaćanje poreza, ili slično. Režimski diskurs pokušavao je kroz velike primjere promaknuti neke od mitskih postavki vlastite ideologije, a paradoksalno je bilo što se na planu svakodnevnice u određenom smislu odvijalo upravo suprotno. Materijalni nedostaci bili su i više nego očiti, motiva nije nedostajalo, pa je rast aktivnosti iz sfere neformalne ekonomije bio uglavnom neminovan.

## 7. Zaključak

Predmet ovog istraživanja je fenomen krijumčarskih praksi u poslijeratnoj svakodnevnicu Sušaka i Rijeke, nakon završetka Drugog svjetskog rata. Na to se poratno razdoblje odnose sjećanja na krijumčarske prakse, svakodnevnicu, političko-ekonomske i socijalne prilike toga vremena. Posebno je teška ekonomska situacija koja je nastala kao posljedica političkih zbivanja

---

<sup>xxxv</sup> Vidi na primjer: Rubić, Tihana. 2012. *Etnološka studija obitelji i nezaposlenosti. Individualne i obiteljske strategije preživljavanja u Hrvatskoj od devedesetih godina 20. stoljeća do danas – doktorski rad*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

tijekom i nakon Drugog svjetskog rata uzrokovala učestalost krijumčarskih praksi među stanovnicima Sušaka i Rijeke. Ali na postojanje krijumčarenja tada je utjecalo i postojanje ondašnje političke podjele i talijansko-hrvatske granice na području Rijeka – Sušak. Istraživanjem se pokušalo doći do svjedočenja i sjećanja o praksama ekonomskog preživljavanja i snalaženja u poratnoj svakodnevnicu, u sferi neformalne ekonomije i krijumčarenja. Pritom se pokušalo povezati pojedinačna sjećanja na određene oblike neformalnog ekonomskog ponašanja, odnosno krijumčarske prakse, sa dostupnim povijesnim saznanjima o životnim uvjetima u razdoblju neposredno nakon Drugog svjetskog rata.

U istraživanju sam konzultirao, osim narativnih izvora (intervjui s kazivačima) periodiku, monografije, beletristiku i stručnu literaturu, kroz koje sam promišljao i koristio istraživačke koncepte koji su bitni za razumijevanje ove teme kroz prizmu etnologije i kulturne antropologije – (pojedinačnog i društvenog) sjećanja i iskustva. Naposljetku, u završnom djelu izloženi su svi rezultati rada te je ukazano na potencijalna daljnja istraživačka pitanja i teme.

Ekonomska situacija koja je nastala kao posljedica ratnih prilika, ali i političkih rješenja tijekom i nakon Drugog svjetskog rata, uzrokovala je popularizaciju i općenitu učestalost krijumčarskih praksi među stanovnicima Sušaka i Rijeke. Život u kvarnerskom zaljevu bio je uvjetovan ratnim zbivanjima na širem planu, a to se odražavalo na kretanje i djelovanje stanovništva u području krijumčarenja. Sva su ta zbivanja pripremila teren za popularizaciju krijumčarske kulture i njenih obrazaca među stanovništvom. S etnološke razine značajna je njihova pokretačka uloga. Drugim riječima, način na koji su se krijumčarenja odvijala ključan je za razumijevanje njihove društvene funkcije u periodu neposredno nakon Drugog svjetskog rata.

Sfera neformalnosti imala je svoje fizičke i sociokulturne granice, a to znači da se za krijumčarskim neformalnim praksama posezalo u situacijama koje su na primjer bile uvjetovane čimbenicima poput: upravno-pravne politike, socijalnog statusa prodavača/kupca, ekonomskih prilika i potražnji koja je vladala za svim ranije u radu spomenutim dobrima.

Istraživanjem se pokušalo doći do odgovora na pitanja koja se tiču snalaženja „običnih ljudi“ u ratom pogođenoj svakodnevnicu. Pritom se pokušalo u užem smislu povezati obrasce neformalnog ekonomskog ponašanja s pojedinačnim i društvenim sjećanjem koje se veže uz to razdoblje (siromaštva, nestašice i nesigurnosti). Danas se društveno sjećanje na poslijeratne



krijumčarske prakse nalazi u tragovima, odnosno kod pojedinaca koji svojim individualnim sjećanjima pomažu boljoj interpretaciji i poimanju tih aktivnosti u kontekstu krize i socioekonomske tranzicije. Nalazi se i u sferi obiteljskog života, kao kohezivan faktor međugeneracijskih odnosa i prenošenja znanja i sjećanja usmenim putem (sjećanja starijih članova *o tome kako se nekad (teško) živjelo*).

Slušanje svjedočenja i korištenje narativnih izvora u istraživanju jedna je od etnoloških i kuturnoantropoloških metoda koje pridonosi preispitivanju temelja na kojima se zasniva „meta-istina“ epohe, a time se također dovodi u pitanje legitimitet tog oblika ili načina povijesne predaje. U tom kontekstu, saznanje o krijumčarskim praksama stanovnika nekadašnjih Sušaka i Rijeke, kao i precizan uvid u takve prakse postaju važnim etnografskim elementom koji se nadovezuje na alternativnost u iznošenju *malih povijesnih činjenica* neraskidivo vezanih uz makro-povijesne preglede određenih zbivanja i kasnijih posljedica. S tim se slažu i u udruzi „Bez granica“:

„Prije svega „živa“ sjećanja velikom brzinom nestaju – pogotovo iz razdoblja koje nas zanima gdje uskoro neće biti živih svjedoka. Svi sugovornici koje smo intervjuirali unijeli su u svoje iskaze veliki dio emocija jer je za mnoge to bilo izrazito traumatično razdoblje – a to se teško može iščitati iz suhoparnih dokumenata.“

Naposljetku, kada bi se govorilo o rezultatima istraživanja, bitno je napomenuti da je svaki novi rad značajan drži li se do historiografije utemeljene na proučavanju svakodnevnice. Ipak, u tom se pristupu posebno cijeni ukazivanje na određena simptomatična mjesta ekonomsko-političkih i drugih rješenja. Time se upotpunjava (samo)kritička funkcija povijesti koja „ponovno oživljava povijest na drugoj razini“, istovremeno iscrpljujući stalno s novim objektima proučavanja (Nora 2007: 164).

Ovim su se istraživačkim radom pokušale otkriti dosad slabo istražene (socioekonomske) točke i dimenzije životne svakodnevnice na području Rijeke i okolice neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Moglo se primijetiti da su tadašnji životni uvjeti bili, između ostalog, izrazito materijalno ograničeni, pa se u pojačanoj mjeri posezalo za neformalnim oblicima ekonomije. Te su se prakse „ugnijezdile“ u svakodnevnicu građana i polako su postajale „normalnim“ pojavama

u njihovim životima, a to nam potvrđuju iskustva i sjećanja kazivača, kao i dostupna povijesna građa.

Potrebno je naposljetku napomenuti važnost poimanja krijumčarskih praksi kao strategija preživljavanja i pokušati dodatno istražiti prakse neformalne ekonomije u sadašnjosti kako bi se spoznali mehanizmi koji imaju možebitni kontinuitet i sličnosti ili pak odstupanja od nekadašnjih krijumčarskih praksi. Pritom bi se svakako trebale uzeti u obzir sve kontekstualne promjene koje su u međuvremenu nastupile, a koje su istovremeno neizostavne u smislu ozbiljnog istraživačkog rada.

Na kraju, vrijedilo bi podsjetiti da je pozicija istraživača ona iz koje se stvara odgovornost i obveza prema nadogradnji postojećih saznanja i traženju novih. Istraživačeva je obveza na taj način neprestano preispitivanje poznatog i otkrivanje nepoznanica iz tog poznatog, kako bi se slojevitije razumjeli povijesni i sociokulturni procesi.

## 8. Popis literature

- ABU-LUGHOD, Lila. 1995. „Writing against culture“ U *Recapturing anthropology working in the present*, ur. R.G. Fox. Santa Fe: School of American Research Press, 137-162.
- ALEBIĆ-JURETIĆ, Ana. 2010. *Sanitarne prilike u Rijeci na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*. Rijeka: Nastavni zavod za javno zdravstvo, Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet.
- ANTIĆ, Vinko. 1953. *Sušak-Rijeka i okolica u Narodnooslobodilačkoj borbi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- ASSMAN, Jan. 2006. „Kultura sjećanja“. U *Kultura pamćenja i historija*, ur. Maja Brkljačić i Sandra Prlenda. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 45-79.
- BABBIE, Earl. 2005. *The basics of social research*. Belmont, CA: Thomson Wadsworth.
- BALLINGER, Pamela. 2003. *History in exile: memory and identity at the borders of the Balkans*. Princeton, N.J. Princeton University Press.
- CEMOVIĆ, Milovan. 2010. *Trst, Istra, Rijeka – Tramvaj na starim razglednicama*. Rijeka: Hrvatska udruga kolekcionara.
- CONNERTON, Paul. 2004. *Kako se društva sjećaju*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna. 2002. *Srijemski Hrvati: etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux.
- ČULINOVIĆ, Ferdo. 1953. *Riječka država: od Londonskog pakta i Danuncijade do Rapalla i aneksije Italiji*. Zagreb: Školska knjiga.
- DUKOVSKI, Darko. 2011. *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća: (1918. – 1947.)* Zagreb: Leykam.
- GINZBURG, Carlo. 1989. *Sir i crvi: kozmos jednog mlinara iz 16. stoljeća*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- GIRON, Antun, Petar, STRČIĆ. 1995. *Zaobići Ingridstellung: riječko područje u završnici Drugog svjetskog rata*. Rijeka: Povijesno društvo Rijeka.
- GLAVOČIĆ, Daina. 2002. *Arhitektura historicizma u Rijeci: 1845-1900: arhitektura i urbanizam*. Rijeka: Moderna galerija Rijeka – Muzej moderne i suvremene umjetnosti.
- Glavočić et al. 1998. *Arhitektura secesije u Rijeci: Arhitektura i urbanizam početka 20. stoljeća 1900.-1925*. Rijeka: Moderna galerija Rijeka.
- GUDELJ, Jasenka. 2010. „Kozmopolitska Rijeka s prijelaza stoljeća“, *Kvartal – kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, VII-1/2. 46-47.
- HALBWACHS, Maurice. 1985. *Das Gedächtnis und seine sozialen Bedingungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- HENDERSON, Mae, ur. 1995. *Borders, boundaries and frames: essays in cultural criticism and cultural studies*. New York: Routledge.
- HOBSBAWM, Eric. 1989. *Doba kapitala: 1848-1875*. Zagreb: Školska knjiga: Stvarnost.
- HOBSBAWM, Eric. 1987. *Doba revolucije: Europa 1789-1848*. Zagreb: Školska knjiga: Stvarnost.
- HOBSBAWM, Eric. 1989. *The age of empire, 1875-1914*. New York: Vintage Books.
- JAMBREŠIĆ-KIRIN, Renata. 1995. „Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovjednom posredovanju osobnog iskustva“, *Narodna umjetnost – hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 32/2: 165-185.
- KOBLER, Giovanni. 1978. *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume: Volume terzo*. Trieste: Edizioni LINT.
- LONČAR, Sanja. 2005. *Propitivanje pristupa istraživanju neredovnih oblika predbračnog i bračnog života na primjeru Krivog Puta*, izvorni znanstveni članak.
- MATEJČIĆ, Radmila. 2007. *Kako čitati grad – Rijeka jučer, danas*. Rijeka: Adamić.

- MILAS, Goran. 2009. *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- MILOSAVLJEVIĆ, Ljubica. 2010. *Baština i kriminal: seljak kao nadri-arheolog*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet.
- MUCKO, Bojan. 2009. Podaj majko – *semiotička analiza podgorskog identiteta*, izvorni znanstveni članak.
- MURAJ, Aleksandra. 1990. Alternativno trgovanje između potrebe i razonode. *Etnološka tribina*, 13: 33-40.
- MURAJ, Aleksandra. 2002. „Ekonomska djelatnost Srijemskih Hrvata (stanje iz godine 1996.)“. U *Srijemski Hrvati: etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*, ur. Jasna Čapo Žmegač. Zagreb: Durieux, 269-300.
- NATALI, Fabio. 2007. *L'ambigua natura della frontiera: antropologia di uno spazio 'terzo'*. Urbino: Quattroventi.
- NORA, Pierre. 2007. Između sjećanja i povijesti. *Diskrepancija*, 12: 135-165.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevnice*. Zagreb: Školska knjiga.
- RUBIĆ, Tihana. 2004. *Trgovina i sajmovi rezultati istraživanja na području općine Krivi Put*, znanstveni rad.
- RUBIĆ, Tihana. 2012. *Etnološka studija obitelji i nezaposlenosti. Individualne i obiteljske strategije preživljavanja u Hrvatskoj od devedesetih godina 20. stoljeća do danas*, doktorski rad.
- RUBIĆ, Tihana. 2013. „Nezaposlenost i neformalna ekonomija u Hrvatskoj: analiza diskursa“. *Studia ethnologica Croatica*, 25: 61-92.
- SAMPSON, Steven. 1985. The Informal Sector in Eastern Europe, *Telos*, 66: 44–66.
- SUZIĆ, Slavko. 2007. „Kako je potopljen Kiebitz?“. *Sušačka Revija*, 54/55. <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=54-55&C=8> (pristup 13. 1. 2013.)
- SVENSSON, Birgitta. 1995. „Lifetimes – Life History and Life Story, Biographies of Modern Swedish Intellectuals“, *Ethnologia Scandinavica*, 25: 25-42.
- TKALČIĆ SIMETIĆ, Mirna. 2014. *Hrelić – antropologija prijepornog mjesta*, rukopis u pripremi za objavu.
- TOMASEVICH, Jozo. 2001. *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945*. Stanford: Stanford University Press.

- TURNER, Victor. 1966. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Ithaca, New York: Cornell Paperbacks, Cornell University Press.
- ZANINI, Piero. 1997. *Significati del confine: i limiti naturali, storici, mentali*. Milano: Mondadori.
- ZUCCONI, Guido. 2008. *Una città cosmopolita: Fiume e il suo fronte-mare nell'età dualistica (1870-1914)*. Roma: Viella.

## 9. Popis izvora

- Primorski vjesnik*. 1945. Interes širokih narodnih slojeva traži, da se povede najodlučnija borba protiv šverca, sabotaze i štetočinstva, siječanj 14.
- Primorski vjesnik*. 1945. Učinimo sve da borba protiv špekulacije, šverca i birokracije u Hrvatskom Primorju dade što bolje rezultate, siječanj 21.
- [http://www.vulkan-nova.hr/index.php?option=com\\_content&view=article&id=46&Itemid=27&lang=hr](http://www.vulkan-nova.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=27&lang=hr)  
(datum pristupa: 13.1.2013.)
- <http://www.3maj.hr/> (datum pristupa: 13.1.2013.)
- [http://en.wikipedia.org/wiki/United\\_Nations\\_Relief\\_and\\_Rehabilitation\\_Administration](http://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Relief_and_Rehabilitation_Administration) (datum pristupa: 11.1.2013.; datum objave: 30.11.2012.)
- <http://www.muzej-rijeka.hr/rijecka-numizmatika/izlozba.htm> (datum pristupa: 12.1.2013.)